

Чингизхон бошчилигидаги мўгулларнинг Осиё ва Шаркий Европага қилган босқинчилик юришлари (13-а.). Мўгул нўёнлари харбий ташкилот тузиб, кўп халқларни босқинчилик урушига тортдилар. Улар кўшинининг асосий кучи — кўчманчилардан иборат кўп сонли ва жуда харакатчан отлик аскарлар эди. Улар босқинчилик урушларида босиб олган мам-лакатларининг харбий кучи ва техника ютуқларидан ҳам фойдаланганлар. Кўшин бирлашган кўмондонликка эга бўлиб, каттик интизом ва яхши курулланганлиги ҳамда ўзининг жанговар сифатлари билан кўшни мамлакат кўшинларидан устун турар эди. Осиё ва Шаркий Европанинг жуда кўп мамлакатларидаги ички низолар ва рахбар табаканинг хоинлиги мўгулларнинг осонлик билан галабага эришишига кўл келди.

Чингизхон бошлик мўгуллар давлатининг ташкил топишидан бошланиб, 13-а. охирига қадар давом этган. 1207—11 йилларда Сибирь ва Шаркий Туркистон халқлари (бурят, ёкут, ойрот, киргиз ва уйгурлар) бўйсундирилди. Тангут давлати (Си-Ся)га қарши бир канча юришлар қилинди (1227 йил бутунлай вайрон қилинди). 1211 йил Чжурчжэн давлати (Шим. Хитой)га ҳужум бошланди, 90 га яқин шаҳарни вайрон қилиб, 1215 йил Пекинни босиб олдилар. 1217 йил Хуанхе дарёсининг шимолдаги ерларнинг ҳаммаси мўгуллар кўлига ўтди.

Мўгулларнинг Мовароуннахрни истило қилиши

Ўтрор воқеаси ва ундан кейин Чингизхон элчиси Ибн Кафрж Бугронинг ўлдирилиши, Мовароуннахрга Чингизхоннинг бостириб кириши учун баҳона бўлди. Бу юришда Чингизхон дастлаб Шаркий Туркистон ва Еттисувни забт этди. Чингизхоннинг Мовароуннахрга босқини аввалдан пухта тайёргарлик кўриб режалаштирилган эди. Чингизхон Гарбга харбий юришини бошламасданок ўз душманининг куч-қудрати ва урушга тайёргарлиги тўғрисида савдогарлар орқали тўплаган маълумотларини синчиклаб ўрганиб, Хоразмшоҳлар давлатининг ички аҳволидан тўла воқиф эди. Хоразмшоҳлар давлати кўп сонли туркий кўшин ва яхши курулланган кўнгиллилар лашқари камда етарли озик-овқат захирасига эга эди. Афсуски, хоразмшоҳ билан саркардалар ўртасида мавжуд ихтилофлар аввал бошданок бундай устунликдан фойдаланишга имкон бермади. Кенгашда фикрлар бўлиниб кетди. Хоразмнинг машхур фақиҳи, муфтий Шаҳобиддин Хивакий барча кўшин (400 минг аскар)ни Сирдарё бўйига тўплаб, узок йўл сафаридан толиқиб келаётган мўгулларни қарши олиш, душманга хали ўзини ўнглаб олмасидан туриб, бор куч билан катта жангда тўсатдан зарба бериш тўғрисида бирдан-бир тўғри фикр баён қилади. Бирок. Муҳаммад хоразмшоҳга бундай фикр маъқул бўлмайди. Чунки, у ўзининг олий лашқарбошиларидан бўлган кипчок лашқарбошиларга тамоман ишончсизлик билан қарар эди. Шунинг учун ҳам у катта кўшинни бир жойга тўплашдан ва улар фурсатдан фойдаланиб уни тахтдан ағдариб ташлашларидан кўрқар эди. Аскарини кучини қалъа ва истехкомларга бўлиб юбориб, айрим шаҳарларни мўгулларга қарши қўйиш билан душманга зарба бермокчи бўлди.

Хоразмшоҳ мўгулларнинг асосий зарбаси Мовароуннахрнинг Зарафшон водийсига қаратилса керак деган фикр билан Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини мустахкамлашни буюрди. Самарқанднинг ташқи деворини қайта қуриш мақсадида шаҳар аҳолисидан ҳатто бир йил ичида 3 марта хирож ҳам йигиб олинади. Барча қўрилган чора-тадбирларга қарамасдан хоразмшоҳ ҳужумга тайёр эмас эди. 1219 йилнинг кузида Чингизхон хоразмшоҳ салтанатига қарши юриш бошлади. Жами аскарлари 200 мингга яқин бўлган мўгулларга уйгур хони Идикут ва Олмалик ҳукмдори Сигноқ тегинлар ҳам ўзларининг ҳарбий кучлари билан қўшилган эди. Чингизхон Ўтрор шаҳар яқинида, Мовароуннахр ва Хоразмни қисқа муддат ичида забт этиш учун қўшинини 4 қисмга бўлади. Унинг бир қисмини ўғиллари Чигатой ва Ўқтой бошчилигида Ўтрорни қамал қилиш ва уни эгаллаш учун қолдирди. Иккинчи қисмга Жўжи бошлиқ этилиб, Сирдарё этаги томон юборилади ва унга Сигноқ, Ўзган, Барчинлиқкент, Жанд, Янгикент ва бошқа шаҳарларни босиб олишни буюради. 5 минг кишилик учинчи қўшини Олоқ нўён ҳамда Сукету-чэрби қўмондонлигида Банокат ва Хўжанд шаҳарлари томон юборади. Чингизхоннинг ўзи асосий кучлари билан Қизилқум орқали Бухоро томон лашқар тортади. Инолчиқ раҳбарлигида ўтрорликлар шаҳарни мудофаа қилиб 5 ой давомида ўз қўлларида ушлаб турадилар. Ниҳоят мўгуллар шаҳарни эгаллашга муваффақ бўлади. Аҳолини шаҳардан ташқарига ҳайдаб чиқарадилар ва қатл этадилар, шаҳарни эса талайдилар (яна қ. Ўтрор мудофааси). Шу аснода Бухорога йўналган Чингизхоннинг асосий кучлари йўлда Зарнуқ ва Нур қалъаларини ишғол қиладилар. 1220 йил февралда Чингизхон Бухорога етиб боради. Мўгуллар Бухорони вайрон қилгандан кейин Самарқандга йўл олди. Чингизхон Бухородан ҳайдаб келтирган асирлардан ташқари ўғиллари Чигатой ва Ўқтойларнинг Ўтрордан олиб келган бандиларини ҳам Самарқанд қамалига сафарбар этади, Мухаммад хоразмшоҳ Субутой баҳодир ва Жебе нўён бош бўлган мўгул қўшинининг таъқибидан қочиб, Қаспий денгизининг жанубдаги ороллардан бирида паноҳ топади ва сал вақт ўтмай ғариблиқда зотилжам қасали билан вафот этади. Бу даврда мўгулларнинг Жўжи бошлиқ аскарларнинг қисмлари Сирдарё этакларида босқинчилик қилмоқда эди. Жўжи шаҳарни жангсиз таслим бўлишини талаб қилиб, Сигноққа элчи сифатида юборган Хасанхожа исмли савдогарни сигноқликлар ўлдирадилар. Бундан даргазаб бўлган Жўжи шаҳарга ҳужум бошлайди. Босқинчилар шаҳарни талаб, аҳолисини битта қолдирмай қиради. Бу воқеадан дахшатга тушган Ўзган шаҳар аҳолиси мўгулларга жангсиз таслим бўлади, аммо, Барчинлиқкентни олишда яна қуч ишлатадилар. 1220 йил Жандга ҳужум бошлайдилар. Жанд ноиб Кутлугхон шаҳарни ташлаб Хоразмга қочади. Босқинчилар Жандни қаршиликсиз эгаллаб, уни талайдилар. Аҳолисининг қуролланган қисми қатл этилиб, шаҳар вайрон қилинади. Бу вақтда Олоқ нўён, Сукету чэрби ва Тўғай қаби мўгул сарханглари 5 минг қўшин билан Банокат ва Хўжанд шаҳарлари устига юради. Банокат химоячилари қилиқдан ўтказилиб, қолганлари қулликка маҳкум этилади. Шаҳар забт этилгач, навбат Хўжандга келади. Асли насаби турк бўлган Темур Малиқнинг шахсий қаҳрамонлиги билан хўжандликлар мўгулларга қутилмаган қаршилик қўрсатадилар. Жувайний ва Рашидуддинларнинг асарларида Хўжанд қамалида 20 минг мўгул ва 50 минг асир қатнашганлиги айтилган. Бироқ, химоячиларнинг қучи тенг бўлмаганлигидан Темур Малиқ шаҳарни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. 1220 йилнинг ёзида Мовароуннахр жанубида шу вақтгача босиб олинмаган шаҳарларни забт этишга Чингизхоннинг шахсан ўзи қиришади. Аввал у Насафга бостириб қиради. Шаҳарликлар дахшатга тушиб шаҳар дарвозаларини очиб берадилар. У Термизга аскар тортади. Термизнинг ноиб Фаҳриддин Хабаб қаттиқ

каршилиқ кўрсатади. Термиз шаҳар ва аҳолиси ҳам мўгулларга каршилиқ кўрсатган бошқа шаҳарлар фожиасини бошидан кечирди. Сирдарё хавзаси, Зарафшон ва Кашкадарё воҳалари, Амударё ўрта оқимининг ўнг соҳили вилоятлари забт этилгач, Чингизхон асосий кучни хоразмшоҳлар давлатининг маркази Гурганжга ташлайди. Бу ҳарбий кучни Чингизхоннинг ўғиллари Жўжи, Чигатой ва Ўқтойлар бошқаради. Хоразмшоҳлар давлати босиб олингач, мўгул жангарилари ўз кучини йирик савдо ва маданият марказлари бўлмиш Балх, Хирот, Марв ва Газна каби шаҳарларга йўналтиради. Аммо бу ерда улар Жалолиддин Мангубердиннинг каттик каршилиқига учрайди. Мўгул кўшинининг атоқли жангчилари Жалолиддинга карши тура олмайдилар. Мўгулларнинг Парвон даштидаги мағлубиятидан кейин Чингизхон ҳарбий ҳаракатларни шахсан ўзи бошқаради. Чингизхон Газнага лашкар тортади. Жалолиддин эса урушсиз Синд (Хинд) дарёси соҳилларига чекинади. Дарё бўйида 1221 йилнинг ноябрда икки ўртада каттик жанг бўлади. Мўгулларнинг пистирмага кўйган 10 минг нафарли сараланган лашкари жанг оқибатини ҳал қилади. Рақибининг жасоратига қойил қолган Чингизхон уни таъқиб қилиш фикридан қайтади. 1225 йилга келиб, мўгул кўшинларининг асосий қисми Мўғулистонга қайтиб кетди. Жебе нўён ва Субутой баҳодир кўмондонлигидаги мўгул кўшини гарбда урушни давом эттиради ва Шимолий Эрон орқали Закавказьега бостириб кирди. Грузия ва Озарбайжоннинг бир қисмини вайрон қилди. Каспий денгизи соҳили бўйлаб ҳаракат қилиб, аланлар ерига бостириб кирди ва уларни тор-мор қелтирди (1222). 1223 йил 31 майда Калка жангида мўгуллар бирлашган рус-кипчак кўшинини енгиб, уни Днепр дарёси этагигача қувиб, кейин Ўрта Волгага чекинди. Бирок, Волга-Кама Булгориясида мағлубиятга учраб, Мўғулистонга қайтиб кетди (1224). Бу мўгул отлик аскарларининг қелгусида гарбга қилинадиган юришлари олдидан олиб борган разведкаси эди. Чингизхон вафот этгач (1227), Ўқтойни Улуг хон (коон) деб қўтарган қурултой (1229) дан сўнг мўгуллар 2 йўналишда олиб борилди. Шарқда Шим. Хитой тўла босиб олинди (1231—34) ва Корея билан уруш бошланди (1231— 32). Мўгуллар бир қанча йирик юриш-лар (1236, 1254, 1255, 1259) дан сўнг 1273 йил Кореянинг қаттагина қисмини босиб олишга муваффақ бўлган. 1229 йил Субутой баҳодир 30 минг кишилиқ кўшини билан Ёйик дарёси бўйига чиқди. Жўжи улусининг ҳукмдори Ботухон кўшини билан биргалиқда Каспий бўйи даштларидан саксин ва кипчакларни сиқиб чиқаришга эришди. 1232 йил мўгул кўшинларининг Волга-Кама Булгориясига ёриб киришга уринишлари бекор кетди. Жўжи улусининг қучлари билан гарбга қилинган ҳужум кам натижа бермади. 1235 йил қурултой чақирилиб, унда бошқа улуслар ҳарбий қучларини Ботуга ёрдамга юборишга қарор қилинди. 14 мўгул хони иштирок этиб кўшиннинг умумий сони 150 мингга етди. 1236 йил қузида мўгул кўшинлари яна Волга-Кама Булгориясига қужум қилиб, уни вайрон қилди. Улар 1237 йилнинг баҳори ва ёзида аланлар, кипчаклар ва Ўрта Волгабўйи халқлари билан урушни давом эттириб, қузда Шим.-Шарқий Русга юриш қилиш мақсадида ҳоз. Воронеж атрофига тўпланди. 1237 йил қишнинг бошларида Боту Рязань князлиқига ҳужум қилди, 6 қунлик камалдан сўнг Рязань таслим бўлди. 1238 йил Коломна остонасида Владимир князлиги аскарларини тор-мор қилди. Мўгул кўшинлари Коломна ва Москвани вайрон қилиш билан бирга 1238 йил фев. ойи мобайнида 14 рус шаҳрини (Ростов, Углич, Ярославль, Кострома, Кашин, Кснятин, Городец, Галич-Мерский, Переяславль-Залесский, Юрьев, Дмитров, Волок-Ламский, Тверь, Торжок)ни босиб олди. 1240 йил қузида Жан. Русга юриш бошланди. Декабрнинг охирида Киев, Владимир-Волинский, Галич ва бошқа шаҳарлар босиб олинди.

1241 йил бахорида мўгул кўшинлари рус хамда Шаркий Европанинг бошқа халклари кўрсатган кахрамонона каршилигига карамай, Гарбга томон илгарилади. Боту кўшинининг асосий кисми Карпат доволари оркали Венгрияга кириб борди ва кирол Бела IV нинг 60 минглик кўшинини тор-мор келтирди. Венгрия пойтахти — Пешт шаҳар ишгол этилиб, вайрон килинди, мамлакатнинг кўп кисми харобага айлантирилди. Баъзи мўгул отрядлари Шаркий Чехиягача кириб борди, Бирок кирол Вацлав I томонидан каттик каршиликка учраб оркага кайтди. 1241 йил охирларида Боту ўз кўшинининг Австрия ва Хорватия оркали Адриатика денгизи томон бошлади. 1242 йил сохилда жойлашган калъаларни забт эта олмаган Боту Босния, Сербия ва Болгария бўйлаб оркага кайтган. Шундай килиб мўгулларнинг Марказий Европага килган хужуми тугади.

Мўгуллар истилоси Гарбда — Кичик Осиё ва Якин Шаркда узок муддатга чўзилди. Мўгуллар Закавказьени босиб олгач, Кўния султонлигинк тор-мор келтирди. 1256 йилда Хулоку Эрон ва Месопотамияни, 1258 йил эса Араб халифалигининг пойтахти — Багдодни бўйсундирди. Мўгуллар Сурияни ишгол килиб, Мисрга карши хужумга тайёрлана бошладилар. Бирок, 1260 йил Миср султони кўшинлари билан бўлган жангда маглубиятга учраганлар. Мўгуллар истилоси Гарбда шунинг билан тугади.

13-а.нинг 2-ярмида мўгуллар Шарк ва Жан.-Шарк мамлакатларини забт килишга киришди. Мўгул кўшинлари Жан. Сун империясига чегарадош Дали давлати (1252—53) ва Тибет (1253)ни босиб олди. 1258 йил мўгул кўшинлари хар томондан Жан. Хитойга бостириб кирди, бирок Мунсэнинг тўсатдан вафот этганлиги туфайли Жан. Сун империясини забт этиш кечикди. 1267—79 йилдагина Жан. Хитой янги Улуг хон — Хубилай томонидан ишгол килинди. 1281 йил Японияни босиб олиш максадида 1000 кема, 100 минг кишилик Кўшин жўнатилган. Аммо, мазкур флот тўфонда колиб гарк бўлган. Мўгуллар ўзларининг Жан.-Шаркий Осиёга килган юришларида Хитой армияси ва флотидан фойдаланган бўлсалар-да, муваффакиятга эриша олмаганлар. Мўгул-хитой кўшинлари бир неча юришлар (1277 и. 2 марта ва 1282, 1287 йилларда) дан сўнг Бирмани ишгол килди, бирок тезда (1291) у ердан хайдаб чикарилди. Мўгул-хитой кўшинлари ва флоти бир неча марта Вьетнамга хужум килиб (1257, 1258, 1284, 1285, 1287-88), уни бўйсундира олмади. Тьямпу давлати (Хинди хитойнинг жан.-шаркида) хам ўз мустакиллигини мўгуллардан химоя кила олди. М.и. 1300 йил Бирмага килинган янги юришдан сўнг тугади.

Мўгуллар истилоси даврида тарихий ва маданий ёдгорликлар вахшийларча яксон килинди. Мўгуллар истилоси ва хукмронлиги даврида маглуб ва мазлум бўлган халкларнинг ягона халокати шу бўлдики, улар душ-манга карши барча ички низоларни четга суриб, биргаликда курашнинг зарурлигини англаб етмадилар.